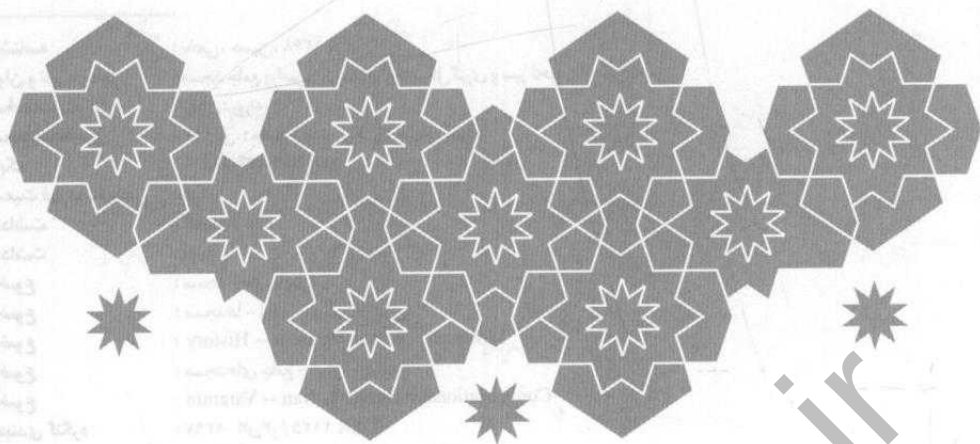

مسجد جامع ورامین

بازشناسی روند شکل‌گیری و پراکنش

حسین نخعی

www.ketab.ir

سرشناسه	نخعی، حسین، ۱۳۶۸ -
عنوان و نام پدیدآور	مسجد جامع ورامین "بازشناسی روند شکل گیری و سیر تحول" / حسین نخعی.
مشخصات نشر	تهران: روزنه، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	۱۹۲ص. : مصور (بخش رنگی)، جدول، نمودار.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۳۳۴-۸۸۶-۱ :
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: مسجد جامع ورامین.
موضوع	: مسجدها -- ایران -- ورامین -- تاریخ.
موضوع	Mosques -- Iran -- Varamin -- History :
موضوع	: مجدهای جامع -- ایران -- ورامین.
موضوع	Congregational mosques -- Iran -- Varamin
رده بندی کنگره	DSR ۲۱۲۵/۳ ۱۳۹۷ : [۲۶۱]
رده بندی دیویی	۶۵۵/۱۳۲ :
شماره کتابشناسی ملی	۵۳۰۳۷ :

انتشارات روزنه

۷۰۵

مسجد جامع ورامین

بازشناسی روند شکل گیری و سیر تحول

حسین نخعی

با پیش گفتار کامییز حاجی قاسمی و هاید لاله

طراح جلد و صفحه‌آرا: امیرمهدی مصلحی

ویراستار: فاطمه توانایی مروی

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

قیمت: ۴۲۰۰۰ تومان

چاپ و صحافی: روز

نشانی: خیابان مطهری، خیابان میرزای شیرازی جنوبی، پلاک ۲۰۲، طبقه ۳، انتشارات روزنه

تلفن: ۸۸۸۵۳۷۳۰ نمابر: ۸۶۰۳۴۳۵۹

ISBN: 978-964-334-886-1

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۳۴-۸۸۶-۱

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است

تصویر روی جلد: مسجد جامع ورامین در سال ۱۹۲۳، عکس از آرنتس هرتسفلد

فهرست مطالب

تقریظ	۹
مهندس کامبیز حاجی قاسمی	۹
دکتر هایده لاله	۱۳
کوتاه نوشت ها و نشانه ها	۱۷
پیش گفتار	۱۹
فصل اول: تاریخ شهر ورامین	۲۷
مقدمه	۲۹
۱-۱. اوضاع ورامین پیش از ساخت مسجد جامع	۳۳
۱-۱-۱. از سده چهارم قمری تا سده ششم (۱۷۶۱ق)	۳۳
۱-۱-۲. از سده ششم تا سال ۱۲۱۱ق	۳۷
۱-۲-۱. جایگاه سیاسی و اداری ورامین	۳۸
۲-۲-۱-۱. اوضاع اقتصادی ورامین	۴۲
۳-۲-۱-۱. فضای علمی و مذهبی ورامین	۴۵
۲-۱. اوضاع ورامین پس از ساخت مسجد جامع	۴۹
۱-۲-۱. از سال ۱۷۲۲ق تا سال ۱۸۴۶ق	۴۹
۲-۲-۱. از سال ۱۸۴۶ق تا اواخر دوره قاجار	۵۴
۳-۱. موقعیت شهر کهن ورامین و نسبت مسجد جامع با آن	۵۹
نتیجه	۶۳
فصل دوم: صورت اصیل مسجد جامع ورامین	۶۵
مقدمه	۶۷
۱-۲. وضع موجود بنا	۶۹
۲-۲. آسیب های طبیعی	۷۳
۳-۲. آسیب های انسانی	۹۱
۱-۳-۲. کاستن از بنا	۹۱
۲-۳-۲. افزودن به بنا	۹۴
نتیجه	۱۰۱

۱۰۳	فصل سوم: تاریخ مسجد جامع ورامین
۱۰۵	مقدمه
۱۱۱	۱-۳. کتیبه‌های تاریخ دار
۱۱۵	۲-۳. بانیان بنا
۱۱۵	۱-۲-۳. محمد بن محمد بن منصور قوه‌دی
۱۱۷	۲-۲-۳. امیر غیاث‌الدین یوسف‌خواجه
۱۱۹	۳-۳. کتیبه‌های بدون تاریخ با دلالت شیعی
۱۲۷	۴-۳. ناتمامی و دوستی در تزیینات بنا
۱۳۷	۵-۳. قیدس تزیینات بنا با بناهای مشابه منتخب
۱۴۳	نتیجه
۱۴۷	سخن پایانی
۱۵۳	پیوست‌ها
۱۵۵	۱. تصاویر رنگی
۱۶۳	۲. متن کتیبه‌های بنا
۱۶۳	۱-۲. کتیبه‌های سردر
۱۶۴	۲-۲. کتیبه‌های ایوان جنوبی
۱۶۵	۳-۲. کتیبه‌های گنبدخانه
۱۶۶	۴-۲. کتیبه رواق شرقی
۱۶۷	فهرست‌ها
۱۶۹	تصاویر
۱۷۵	منابع
۱۸۳	نمایه‌ها
۱۸۵	کسان
۱۹۱	جای‌ها

پیش‌گفتار

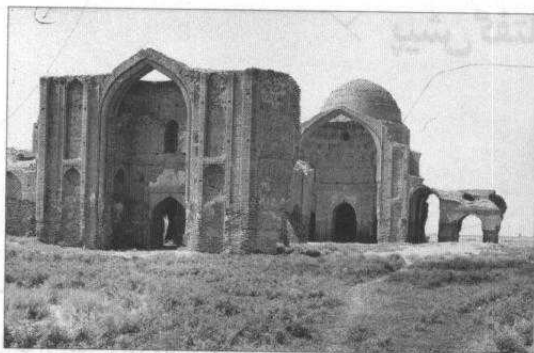
مسجد جامع ورامین بنایی است در ورامین، ۴۲ کیلومتری جنوب تهران، که تا چند دهه پیش خارج از بافت بوده و امروزه میان یک میدان شهری قرار دارد؛ بنایی مستطیل‌شکل با ابعاد ۶۶×۴۳ متر که یکی از بهترین نمونه‌های مساجد چهارایوانی است. این بنا در اواخر دوره ایلخانان ساخته شده و نیمه غربی آن را پس از مدت‌ها ویرانی طی سال‌های اخیر بازسازی کرده‌اند. (ت ۱)

عبارت‌های بالا که پیش از این در عمده نوشته‌هایی که موضوعشان مسجد جامع ورامین است به چشم می‌خورد و برای معرفی این بنا از آن استفاده می‌شود؛ عبارت‌هایی که نکاتی درخور توجه را در خود دارد که دقت در آنها می‌تواند در نگاه اول به این بنا مؤثر باشد. اولین نکته به مکان‌رگرایی آن مربوط است. بنای معرفی شده در بالا به حاشیای ۴۲ کیلومتری جنوب تهران به نام ورامین منسوب شده که تا پیش از گسترش مسجد جامعی بیرون از بافت شهر داشته است. دومین نکته درباره خود بنا است. بنایی مستطیل‌شکل با ابعاد مشخص نیست ابعاد دقیق بنا و وجود یا نبود چهار ایوان چه مدارکی مطرح شده است.^۲ (ت ۲) اما نکته دیگری هم در این عبارت‌ها وجود دارد و آن زمان ساخت این بنا است: اواخر دوره ایلخانان؛ یعنی بیش از هفتصد سال پیش. به عبارت دیگر بنایی که امروزه به نام مسجد جامع ورامین می‌شناسیم، بیش از هفتصد سال قدمت دارد. حال بجاست پرسیم آنچه در بالا به این بنای هفتصدساله نسبت داده‌اند، چقدر اصالت دارد؟ ورامینی که توصیفش جایی در جنوب تهران است چقدر با ورامینی که زمانی مسجدی جامع در آن ساخته شده، نسبت دارد؟ بافتی که مسجد خارج از آن بوده قدمتش بیشتر

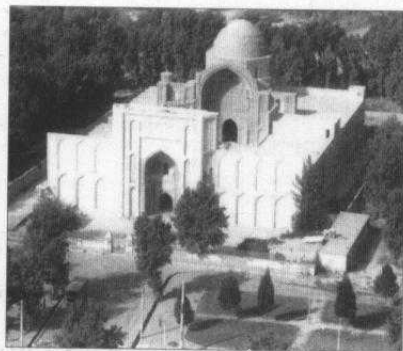
۱. برای نمونه نک:

Donald Wilber, *The Architecture of Islamic Iran, The Il Khanid Period*, p. 159; Blair and Bloom, *The Art and Architecture of Islam 1250- 1800*, p. 13; Oleg Grabar, "The Visual Arts, 1050- 1350", p. 629.

۲. به این پرسش ممکن است این پاسخ داده شود که وجود سه ایوان در بنا، محکم‌ترین شاهد برای وجود ایوان چهارم است؛ حال آنکه پرسش ما از موضع پژوهش تاریخی و مستند روی بنا است و اساس پژوهشمان نیز مدارک و مستندات است؛ نه تخمین‌های معمارانه.

ت۲: نمایی از مسجد جامع ورامین پیش از بازسازی،
عکس از ارنست هرتسفلد، ۱۹۲۳

ت۱: نمایی از مسجد جامع ورامین بعد از بازسازی

است یا مسجد؟ چه نسبت‌هایی از آنچه اکنون در تصاویر و حین بازدید از بنا مشاهده می‌کنیم، طی مرمت و بازسازی به بنا اضافه شد و چه قسمت‌هایی اصیل است؟ مسجد پیش از ویرانی چه ویژگی‌هایی داشته است؟ ویران‌شدن نیل به غربی آن مربوط به چه سالی و بر اثر چه حادثه‌ای است؟

تاکنون درباره مسجد جامع ورامین پژوهش‌هایی انجام رسیده که حاصل کار محققانی با تخصص‌های مختلف است؛ از جمله جغرافی‌دانان، مورخین، معماران، باستان‌شناسان. اولین پژوهش مهم را فریدریش زاره باستان‌شناس و مورخ هنر آلمان انجام داد. وی پس از بازدید از بنا در سال ۱۸۹۷، ابتدا چند قطعه عکس از آن و توضیحاتی درباره بنا در آلبومی به سال ۱۹۰۱ منتشر کرد.^۳ پس از آن در سال ۱۹۱۰، در قالب کتابی با موضوع بناهای معابد ایران، یادداشت مصوری درباره این بنا منتشر کرد که شامل توصیف و تحلیل بنا به همراه نقشه‌ای از آن بود که همکارش برونو شولتز^۴ ترسیم کرده بود.^۵ پژوهشگران بعدی از بسیاری از این مدارک استفاده کرده و به آنها استناد کردند؛^۶ تا آنجا که در سال ۱۹۰۷ و پیش از انتشار کتاب زاره، آتری سلدن

3. Friedrich Sarre, *Denkmäler Persischer Baukunst (Tafelband)*.

4. Bruno Schulz (1865- 1932)

5. Friedrich Sarre, *Denkmäler Persischer Baukunst (Textband)*, pp. 59- 64.

۶. به نقشه چاپ‌شده در کتاب زاره بعدها در نوشته‌های ویلبر، گرابار، هیلن‌برند، بلر استناد شد:

Donald Wilber, *The Architecture of Islamic Iran, The Il Khanid Period*, fig. 35; Oleg Grabar, "The Visual Arts, 1050-1350", p. 639; Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, function and meaning*, p. 490, fig. 2.265; Blair and Bloom, *The Art and Architecture of Islam 1250- 1800*, p. 13.

با استفاده از عکس‌های آلبوم او معرفی مختصری از مسجد و تزییناتش منتشر کرد.^۷ بعد از زاره دومین پژوهش مهم را معماری روسی به نام مارازوف انجام داد. وی در سال ۱۹۲۷ به ایران آمد و برای یافتن هندسه پنهان مسجد، مدت نه ماه به مطالعه دقیق آن پرداخت. با این حال، از پژوهش او فقط تعدادی طرح از جزییات بنا در سال ۱۹۳۱^۸ و یادداشت کوتاهی در معرفی بنا به همراه سه نقشه با تحلیل‌های هندسی در سال ۱۹۴۹ منتشر شد.^۹ پژوهش‌های مهم بعدی مربوط به جزییات بنا بود. اولین مورد مطالعه دقیق کتیبه‌های بنا توسط ورا کراچکوفسکایا است که بر اساس ترسیم‌های مارازوف صورت گرفت و حاصل آن در مقاله‌ای در سال ۱۹۳۱ منتشر شد.^{۱۰} مورد دوم مطالعه اولریش هارب روی مقرنس‌های دوره ایلخانی است که در آن به دو نمونه از این نوع تزیین در مسجد هم پرداخته است. حاصل کار او در سال ۱۹۷۸ انتشار یافت.^{۱۱} مورد سوم مقاله برنارد اوکین درباره تزیینات گچ‌بری دهلی است که در سال ۱۹۸۴ منتشر شد. در این نوشته درباره زمان ساخت برخی از تزیینات گچ‌بری مسجد جامع ورامین احتمالاتی مطرح شده است.^{۱۲} مطالب طرح‌شده در پژوهش‌های پیشین می‌توان ذیل دو موضوع کلی تقسیم‌بندی کرد: صورت بنا پیش از ویرانی و تاریخ‌گذاری بنا. درباره صورت بنا پیش از ویرانی، وجه اشتراک پژوهشگران آن است که آنها در زمان ویران بودن نمونه غیبی از مسجد دیدن کرده‌اند؛ از این رو نظرشان اغلب بر پایه تقارن احتمالی بنا است. در این میان فقط مارازوف بود که نقشه بازسازی شده خود را بر اساس برداشت دقیق آثار باقی‌مانده از بنا ترسیم کرد که نتیجه آن نقشه‌ای

7. H. Saladin, *Manuel d'Art Musulman*, tome. I: L'Architecture, pp. 350- 353.

8. Vladimir Minorsky, "The Mosque of Veramin", pp. 155- 158; V. Kratchkovskaia, "Notices sur les inscription de la mosquée djoum'a a Veramine", pp. 25- 58.

9. B. M. Morosov, "Recherche du module dans l'architecture de la Perse: la Grande mosquée de Veramine", pp. 329- 330 & Pls V- VII.

10. V. Kratchkovskaia, "Notices sur les inscription de la mosquée djoum'a a Veramine", pp. 25- 58.

در سال ۱۳۸۵ مقاله‌ای با عنوان «کتیبه‌های مسجد جامع ورامین» منتشر شد که عمده مطالب آن برگرفته از مقاله کراچکوفسکایا است. نک: علی فرحانی، «کتیبه‌های مسجد جامع ورامین».

11. Ulrich Harb, *Ilkhanidische Stalaktitengewölbe: beitrage zu Entwurf und Bautechnik*, pp. 50- 53.

12. Bernard O'Kane, "Timurid Stucco Decoration", pp. 61- 72.

محققان دیگری از جمله هرتسفلد، یوب، ویلبر هم به مسجد جامع ورامین پرداخته‌اند؛ اما مطالعه‌شان در خلال پژوهش‌های وسیع‌تری چون معماری اسلامی یا معماری دوره ایلخانی انجام گرفته و اغلب شامل اظهارنظرهایی کلی است. پژوهش‌هایی نیز به فارسی منتشر شده که اغلب شامل توصیف بنا یا تحلیل معنایی تزیینات آن است؛ نک: اسدالله نکونام، بررسی تزیینات وابسته به معماری اسلامی در محراب مسجد جامع ورامین؛ علی فرحانی، «مسجد جامع ورامین»؛ حبیب‌الله و طابوسی، «راز و رمز اعداد در تزیینات مساجد: مسجد جامع ورامین»؛ خوانساری و تقی‌زاده، «بررسی تطبیقی آرایه‌ها در مساجد جامع ورامین و نایین».

نامتقارن است. در سال ۱۳۴۵ش / ۱۹۶۶ نیمه غربی مسجد برای اولین بار کاوش شد و طی آن شواهدی به دست آمد.^{۱۳} با این حال، نه در آن سال و نه در کاوش های بعدی در سال های ۱۳۵۴ و ۱۳۶۷ش بررسی و تحلیلی از شواهد به دست آمده منتشر نشد.^{۱۴} در نهایت مسجد در دهه هفتاد شمسی با نقشه ای مشابه نقشه مارازوف به طور کامل بازسازی شد.^{۱۵} پس از کاوش ها و بازسازی بنا نیز مطالعه دقیقی که به بررسی و تحلیل یافته های حاصل از کاوش پردازد، روی مسجد جامع ورامین انجام نشد. موضوعی که در پژوهش حاضر به آن پرداخته می شود. هر چند از کاوش های بنا مدارک مکتوب و غیرمکتوب ناقصی در دسترس است، تا آنجا که از کاوش های ۱۳۵۴ش نقشه ای تهیه نشده^{۱۶} و شش دهان دو کاوش دیگر هم خطاهایی دارد؛ اما با دقت در همین مدارک و مقابله آنها با یکدیگر، به روش سازه ها و نقشه ها، در کنار استفاده از ابزارهایی چون شبیه سازی رایانه ای، می توان درباره صورت احتمالی بخش غربی اظهار نظر کرد و از یافته های کاوش به منزله شواهدی از تاریخ بنا استفاده کرد.

در بحث تاریخ گذاری تقریباً همه محققان درباره زمان ساخت برخی از اجزای بنا احتمال هایی داده اند. با این حال، به جز سه پژوهش درباره جزئیات بنا، سایر احتمال ها اغلب بر فرض هایی اثبات نشده استوار است و مجموعه آنها از اقدامات صورت گرفته در دوره های مختلف درک درستی به دست نمی دهد. در این پژوهش، برای تاریخ گذاری به بناء تکیه کردن بر فرضیات مربوط به انتساب شیوه های ساخت و تزئین به دوره های مختلف، از سال ۱۳۴۵ش وجود در خود بنا استفاده می کنیم. اولین شاهد کتیبه های بنا است. مسجد جامع ورامین چهار کتیبه تاریخ دار متعلق به سده های هشتم و نهم و تعدادی کتیبه بدون تاریخ دارد که تحلیل آنها اعم از تحلیل

۱۳. از کاوش های این سال گزارشی تهیه نشده؛ ولی نقشه ای بر جا مانده که در مرداد و شهریور ۱۳۴۵ش ترسیم شده است.

۱۴. گزارش های مکتوب موجود از این کاوش ها منحصر به دو گزارش زیر است: احمد هاشمی، «گزارش تعمیرات شش ماهه اول سال ۱۳۵۴ مسجد جامع ورامین»؛ جلیل گلشن، «گزارش عملیات انجام شده و پیشرفت مرمت بنای تاریخی مسجد جامع ورامین در سال ۱۳۶۷». البته برای کسب اطلاعات بیشتر درباره کاوش ها با علی اکبر سرفراز و زرین تاج شیبانی - باستان شناسانی که به ترتیب مسئولیت کاوش های ۱۳۵۴ و ۱۳۶۷ را بر عهده داشتند - تلفنی گفتگو کردم. از ایشان برای فرصتی که در اختیارم گذاشتند و توضیحات مفیدشان تشکر می کنم.

۱۵. زرین تاج شیبانی، «گزارش پیشرفت عملیات مرمتی انجام شده بنای تاریخی مسجد جامع ورامین در سال ۱۳۷۵»؛ همو، «گزارش پیشرفت عملیات مرمتی بناهای تاریخی استان تهران در سال ۱۳۷۶، مسجد جامع ورامین».

۱۶. هر چند در سال ۱۳۵۴ش نقشه ای توسط سازمان ملی حفاظت آثار باستانی تهیه نشده؛ اما در همین سال دانشجویان دانشکده معماری دانشگاه ملی (شهید بهشتی فعلی) بازدیدی از مسجد کرده اند و نقشه و تصاویری از محوطه کاوش تهیه کرده اند. نک: محمدعلی کشاورز و دیگران، «مسجد جامع ورامین».

واژگان و عبارت‌ها، محل قرارگیری، جنس آنها و آشنایی با اشخاصی که نامشان در کتیبه‌ها آمده، درباره تاریخ مسجد اطلاعات مفیدی به دست می‌دهد. شواهد دیگر از بررسی دقیق صورت بنا به دست می‌آید. به این ترتیب که از راه قیاس اجزای بنا با یکدیگر سعی می‌کنیم معیارهایی را برای تشخیص دوره‌ها به دست آوریم تا به واسطه آنها بتوان اقدامات دوره‌های مختلف را از یکدیگر تشخیص داد. البته مطالعه صورت بنا محدودیت‌هایی دارد که مهم‌ترین آنها مخدوش شدن صورت اصیل آن در زمان ویرانی و طی بازسازی‌ها است. به این ترتیب که قسمت‌هایی از بنا کم یا به آن اضافه شده که می‌تواند بر تحلیل‌های ما اثرگذار باشد. در نتیجه، باید مانند هر منبع دیگری، قبل از اتکای به صورت بنا ابتدا از اصالتش اطمینان حاصل کرد. در اینجا منبع مهم ما برای شناسایی صورت اصیل بنا، کسی است که از زمان دیولافوتا پیش از آغاز مرمت‌ها در سال ۱۳۱۶ ش گرفته شد.^{۱۷} البته در این مطالعه صرفاً به مقابله تصاویر قدیمی و وضع موجود بنا اکتفا نکردیم و برای درک بهتر صورت احتمالی مسجد پیش از بازسازی و سرقت تزیینات، بخش‌هایی از آن را شبیه‌سازی رایانه‌ای کردیم. این کار علاوه بر اطمینانی که در شناخت صورت اصیل بنا دارد، در بحث تاریخ بنا هم حایز اهمیت است و سؤالاتی را به ذهن می‌آورد که پیش‌تر امکان طرح آنها وجود نداشت.

همان‌طور که گفتیم، مسجد جامع ورامین بنایی هفتصد ساله است؛ با این حال، فقط کتیبه‌هایی از سده‌های هشتم و نهم در آن به چشم می‌خورد. اینکه چه عواملی زمینه‌ساز ساخت مسجد در سده هشتم شده؛ آیا فقط در سده‌های هشتم و نهم در بنا اقداماتی انجام گرفته؛ مسجد در سده‌های دیگر چه وضعیتی داشته و چرا در نهایت به ویرانه‌ای بدل شده، پرسش‌هایی است که پاسخ به آن نیازمند اطلاعاتی فراتر از خود بنا است؛ به ویژه که مدرکی هم از پیش از دوره قاجار یافت نشد که ذکری از مسجد جامع ورامین در آن رفته باشد و اشاره‌هایی هم که در متون دوره قاجار شده، مربوط به زمان ویرانی بنا است. برای پاسخ به پرسش‌های بالا، بنا را در بستر شکل‌گیری

۱۷. مسجد جامع ورامین در دی ۱۳۱۰ ش به شماره ۱۷۶ ثبت آثار ملی شده است. اولین ردیفی که در پرونده ثبتی بنا برای تعمیرات آن اختصاص داده شده، مربوط به سال ۱۳۱۶ ش است. عکس استیون ناینم هم که در سال ۱۹۳۷/۱۳۱۵ یا ۱۳۱۶ ش گرفته شده، (ت ۶) دست‌نخورده ماندن بنا را تا این سال تأیید می‌کند.

و تحولش؛ یعنی شهر ورامین مطالعه کردیم و سعی کردیم از طریق شناخت تاریخ و جغرافیای شهر، از پیش از ساخت مسجد تا اواخر دوره قاجار، چرایی ساخت و تحول بنا را توضیح دهیم. مضاف بر این، آشنایی با شهر ورامین در تاریخ‌گذاری برخی از کتیبه‌های بدون تاریخ مسجد هم راهگشا است. کراچکوفسکایا محققى است که پیش‌تر با توجه به اوضاع مذهبی ورامین در سده هشتم و دلالت‌های برخی از کتیبه‌های بدون تاریخ، دربارهٔ زمان ساخت آنها احتمالاتی مطرح کرده است. در این پژوهش در ادامه کار او، دربارهٔ زمان احتمالی ساخت تعدادی دیگر از کتیبه‌ها اظهار نظر کردیم.

در مجموع، هدف پژوهش حاضر آن است که از راه مطالعهٔ تاریخ شهر ورامین و بررسی دقیق صورت بنا، زمینه‌های ساخت، سده‌ی جامع را در ورامین آن هم در سدهٔ هشتم توضیح دهد و تحلیلی از آنچه بر این بنا گذشته، از ساخت تا ویرانی آن، عرضه کند. در این میان با توجه به تاریخ کتیبه‌های بنا، شناسایی و تحلیل ابتدائی که در دو سدهٔ هشتم و نهم صورت گرفته از قسمت‌های اصلی این مطالعه است. محدود زمانی این پژوهش از سدهٔ چهارم تا پیش از آغاز مرمت‌های بنا در سال ۱۳۱۶ش است. علت انتخاب سدهٔ چهارم برای ابتدای محدوده آن است که اولین اشاره‌هایی که به ورامین دورهٔ اسلامی در متن جغرافیایی و تاریخی منتشر شده تا زمان نگارش کتاب حاضر شده، مربوط به این سده است. اسهای سدهٔ چهارم هم سال ۱۳۱۶ش است؛ زیرا تا این زمان مسجد دست‌نخورده مانده بود و مرمت‌ها و بازسازی‌ها صورت اصیل آن را مخدوش نکرده بود.

مطالب کتاب در سه فصل و دو پیوست سامان یافته است. در فصل اول به مطالعهٔ تاریخ ورامین پرداختیم. این فصل ابتدا ما را با ورامینی که مسجد جامع در آن ساخته شده آشنا می‌سازد و زمینه‌هایی را روشن می‌کند که ساخت چنین جامعی در ورامین، آن هم در سدهٔ هشتم را موجب شده است. ادامهٔ فصل به مطالعهٔ اوضاع ورامین از زمان ساخت مسجد تا اواخر دورهٔ قاجار اختصاص دارد و در آن به بررسی و تحلیل شواهد موجود از ورامین در این دوره پرداختیم.